

ר' לוי בן גרשום (רלב"ג)

מלחמות השם

המאמר החמישי, החלק השני והחלק השלישי
המאמר השישי

בעריכת

עפר אליאור

הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

ספריית גולדשטיין-גורן במחשבת ישראל

פרסום מס' 29

The Goldstein-Goren Library of Jewish Thought

Publication no. 29

R. Levi Ben Gershom (Gersonides)

Milhamot Ha-Shem
(The Wars of the Lord)

Book Five, Part Two and Part Three
Book Six

edited by
Ofer Elior

הפצה : מוסד ביאליק
www.bialik-publishing.co.il
מסת"ב 978-965-536-322-7

כל הזכויות שמורות
להוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
באר-שבע תשפ"א

תוכן העניינים

פתח דבר

הקדמת המהדיר

יג	(א) פתיחה
טו	(ב) מורה הנבוכים על שאלת הבריאה
כ	(ג) המניעים לחקירה, הנחות היסוד שלה ומהלכה
כה	(ד) פרישת הדיון בשאלת הבריאה במלחמות השם
כח	(ה) בריאת העולם והנהגתו לפי רלב"ג
כח	מהות האל
לא	העולם הוא תולדה של פעולת פועל, ופועל זה ברא את העולם ברצונו
לד	בריאה יש מאין ויש מיש
לו	רגע הבריאה והישים שנבראו בו
מ	בריאת העולם והנהגתו לפי הנימוס
מו	בריאה המשפיעה טוב ושלמות, ותכליתה האדם
מט	העולם הנברא הוא נצחי
נא	ניסים – שיקוף אפשרי של הנימוס
נג	(ו) חתימה
נד	(ז) המהדורה המוצגת

'מלחמות השם' מאת ר' לוי בן גרשום

3	המאמר החמישי
4	החלק השני מהמאמר החמישי
5	הפרק הראשון
12	הפרק השני
15	הפרק השלישי
20	הפרק הרביעי
24	הפרק החמישי
26	הפרק הששי
32	הפרק השביעי
36	הפרק השמיני
38	הפרק התשיעי

55	החלק השלישי מהמאמר החמישי
57	הפרק הראשון
61	הפרק השני
70	הפרק השלישי
96	הפרק הרביעי
110	הפרק החמישי
112	הפרק הששי
126	הפרק השביעי
129	הפרק השמיני
136	הפרק התשיעי
138	הפרק העשירי
139	הפרק האחד עשר
143	הפרק השנים עשר
153	הפרק השלשה עשר
160	הפרק הארבעה עשר
163	המאמר הששי בחידוש העולם
164	החלק הראשון מהמאמר הששי
166	הפרק הראשון
168	הפרק השני
169	הפרק השלישי
182	הפרק הרביעי
188	הפרק החמישי
190	הפרק הששי
194	הפרק השביעי
203	הפרק השמיני
210	הפרק התשיעי
221	הפרק העשירי
227	הפרק האחד עשר
247	הפרק השנים עשר
251	הפרק השלשה עשר
256	הפרק הארבעה עשר
260	הפרק החמשה עשר
264	הפרק הששה עשר
269	הפרק השבעה עשר
278	הפרק השמונה עשר
291	הפרק התשעה עשר

295	הפרק העשרים
301	הפרק העשרים ואחד
308	הפרק העשרים ושנים
309	הפרק העשרים ושלשה
311	הפרק העשרים וארבעה
324	הפרק העשרים וחמשה
325	הפרק העשרים וששה
327	הפרק העשרים ושבעה
343	הפרק הערים ושמונה
345	הפרק העשרים ותשעה
347	החלק השני מהמאמר הששי
348	הפרק הראשון
350	הפרק השני
351	הפרק השלישי
352	הפרק הרביעי
354	הפרק החמישי
357	הפרק הששי
358	הפרק השביעי
362	הפרק השמיני
381	הפרק התשיעי
385	הפרק העשירי
398	הפרק האחד עשר
400	הפרק השנים עשר
408	הפרק השלשה עשר
412	הפרק הארבעה עשר
415	הקיצורים הביבליוגרפיים
	מפתחות
431	מפתח מקורות
441	מפתח אישים
442	מפתח עניינים
469	מפתח מקומות

פתח דבר

התחלתי להדיר את מלחמות השם לפני עשר שנים. בעת ההיא עמדו לרשות המעיינים בחיבור עותקים שלו בכתבי יד ובייחוד מהדורות נדפסות מיושנות המוסרות נוסחים בלתי מהימנים.¹ עבורתי התמקדה בחלק הפילוסופי של החיבור – הווה אומר: ששת מאמריו, חוץ מהחלק הראשון מן המאמר החמישי, העוסק באסטרונומיה מתמטית – ומטרתה הייתה לתת בידי הקוראים טקסט שלם ומתוקן המוהדר לפי כללי הההדרה המודרניים. לפני שנים אחדות השלמתי מהדורה של ארבעת המאמרים הראשונים, והיא פורסמה בהוצאה לאור של אוניברסיטת תל אביב.² בספר זה מוצגת מהדורה של שני המאמרים האחרונים – המאמר החמישי (כאמור, לבד מחלקו הראשון) והמאמר השישי. בפרסומה מגיעה מלאכת ההדרת החלק הפילוסופי של מלחמות השם לכלל סיום.

אני מבקש להודות לפרופ' חיים קרייסל, שיזם את ההוצאה לאור של המהדורה הנוכחית, ושבזכות מאמציו זכה הפרויקט לתמיכתה של הקרן הלאומית למדע (מענק מספר 445/16). לפרופ' קרייסל אני מכיר תודה גם על שעיין בטייטה של המהדורה ושל המבוא לספר והעיר הערות חשובות. אני מודה גם לפרופ' רות גלזר שקראה אף היא טייטה של המבוא, והערותיה תרמו הרבה לגיבושו. תודות מקרב לב שלוחות לד"ר אורי מלמד על סיועו בניקוד מילים בגוף המהדורה, וכן לפרופ' אהרן ממון, פרופ' ברנרד גולדשטיין וד"ר אהובה גזיאל, שהשיבו לקושיותיי בנוגע לההדרה, לתוכנו של מלחמות השם, למקורותיו וללשונו. תודות חמות לשרה פוקס על עריכת ההקדמה לספר ולאשר בנימין על סיועו בהפקת הספר.

הכרתי את רבי לוי בן גרשון (רלב"ג) ואת יצירתו הרבה לפני שהתחלתי להדיר את מלחמות השם. התוודעתי הראשונה להם הייתה בעת לימודי לתואר שני בתוכנית להיסטוריה ולפילוסופיה של המדעים באוניברסיטה העברית. בשנת תשס"ג השתתפתי בקורס על רלב"ג ועל הגותו בהדרכתה של פרופ' גלזר, ולפי הצעתה הכנתי בעבודת הגמר מהדורה של ביאור רלב"ג על הביאור האמצעי מאת אבן רשד על 'על השמים והעולם' מאת אריסטו. חקירת הביאור הזה הייתה עבורי שער הכניסה להגות של ימי הביניים, ובייחוד לעולם המדע של תקופה זו. עיוניי אז התמקדו בעיקר בעבודתו של רלב"ג בתור מדען ובמסורת המדעית שנשמך עליה. לימודי לתואר השלישי סחפו אותי למחזות אחרים של תולדות הפילוסופיה והמדע, ואולם בסופם שבתי ליצירתו של רלב"ג בתמיכתם של שני מדריכיי בכתובת עבודת הדוקטור – פרופ' גד פרוידנטל, שיזם את ההדרת ה'מלחמות', ופרופ' קרייסל. הכנת המהדורות הייתה עבורי מסע חשוב, בשל ההתעמקות בעמדותיו של רלב"ג בסוגיות מרכזיות של האמונה היהודית, ובעיקר בשל החשיבה על אודות דמותו האינטלקטואלית ועל התכלית האחרונה שראה לחקירותיו – השגת הסבר אמיתי וחובק כל לעולם. שלב זה של עיוניי ביצירתו מילא אותי השתאות

1 רלב"ג, מלחמות השם-ריווא; רלב"ג, מלחמות השם-לייפציג.

2 המהדורה מבוססת בחלקה על מהדורה בכתובים של מאמרים ג'-ד' מאת פרופ' שארל טואטי ז"ל. ראו רלב"ג, מלחמות השם (להלן: מלחמות השם).

פתח דבר

ופליאה לנוכח רוחב היריעה, החדשנות, ההעזה והחזון של הגותו ומפעלו במחקר. חשוב מזה: הוא העצים את הזדהותי עם האופטימיות של רלב"ג בנוגע ליכולת האדם להשיג ידע. בה בעת הוא חידד את אמונתי שאין להניח כמובן מאליו את קיומה של אמת אפריורית אחת. חקירה אנושית צריכה לחתור עוד ועוד להשגת ידע ולניסוח קטגוריות של ידע, אך ה'אמת' שתשיג לעולם אינה אלא היבט אחד של ידע אפשרי ושלב בחיפוש האינסופי.

עפר אליאור

ירושלים תשפ"א

הקדמת המהדיר

(א) פתיחה

רלב"ג חתם את מלחמות השם בדרום צרפת בחודש שבט בשנת פ"ט (פברואר 1329).¹ בעת ההיא כבר מלאו למעלה ממאה וחמישים שנה ליצירה הפילוסופית העברית בפרט וללימוד הפילוסופיה בעברית בכלל בקהילות היהודיות בחלקה הדרומי של צרפת. ר' שמואל אבן תיבון, ר' יעקב אנטולי, ר' משה אבן תיבון ור' לוי בן אברהם הם רק אחדים מהחכמים היהודים שפעלו לפני רלב"ג בסביבה תרבותית זו והעלו על הכתב חיבורים עבריים שעסקו בהגות פילוסופית; מקצת חיבורים אלה אף טיפלו בנושאים שמלחמות השם עוסק בהם.² על אף שבמלחמות השם לא הזכיר רלב"ג כלל מלומדים אלה או חיבוריהם, מבחינות רבות נבע חיבורו זה מתוך היצירה הפילוסופית העברית שהתפתחה בדרום צרפת והמשיך אותה. יצירה זו הייתה מקור עיקרי לאוצר המילים הפילוסופי שהשתמש בו. ובי'מלחמות' הוא גם נסמך בהרחבה על תוצרים חשובים של לימוד הפילוסופיה בדרום צרפת, הלא הם תרגומים עבריים של חיבורים פילוסופיים-מדעיים: עשרות מתרגומים אלה היו בספרייתו, הוא חיבר ביאורים על רבים מהם – ובייחוד על תרגומים עבריים של ביאורי אבן רשד על חיבורי אריסטו בלוגיקה, במדעי הטבע ובמטפיזיקה – והניח את הידע ששאב מהם בתור אבני פינה לדיוניו הפילוסופיים-תאולוגיים.³ והחשוב מכול: כמו קודמיו אף רלב"ג הושפע עמוקות מהגותו של ר' משה בן מימון (רמב"ם, 1135–1204) וקבע בתור תשתית לעיוניו שלל גישות, אמונות ורעיונות ששאב מהגות זו.⁴

המורשת החשובה ביותר שהוריש רמב"ם לרלב"ג ולמלומדים יהודים אחרים בדרום צרפת בכל הנוגע ללימוד פילוסופיה היא מסכת של תפיסות בדבר מעמדו של לימוד זה בעולמו הרוחני של אדם יהודי. לפי רמב"ם עיון בפילוסופיה הוא הכרחי – לא רק לשלמותו הגופנית של האדם, לשלמותו המוסרית ולשלמותו הנפשית, אלא אף לשלמותו התורנית; מכאן שלימוד פילוסופיה הוא בגדר חובה דתית.⁵ זאת ועוד, תורות פילוסופיות הן רובד מובחן של הטקסט המקודש ביהדות – המקרא. אומנם רכיב זה הוא נסתר, ועם זאת הוא

- 1 ביוגרפיה של רלב"ג ודיון בחיבורו של מלחמות השם ובפילוסופיה העומדת בבסיסו, וכן הפניות למחקרים העוסקים בנושאים אלה, מובאים במבוא למהדורה של ארבעת המאמרים הראשונים: אליאור, מבוא, עמ' כז-מח.
- 2 הספרות בנושא זה ענפה. אסתפק בהפניה לאוסף מחקרים שפורסם לפני שנים אחדות ויש בו הפניות למחקרים קודמים בסוגיה – קרייסל, יהדות בתור פילוסופיה.
- 3 ראו אליאור, מבוא, בייחוד עמ' לא-מח (ושם ביבליוגרפיה נוספת).
- 4 ראו אליאור, שם, עמ' נט, והמחקרים שצוינו שם, הערה 215. השפעת הגותו של רמב"ם על זו של רלב"ג נבחנה במחקרים רבים שעסקו ברלב"ג. למחקרים שפורסמו עד לשנת 1989 ראו דינסטאג, יחס הרלב"ג.
- 5 ראו למשל דווידסון, לימוד הפילוסופיה.

חשוב יותר מהרוכב האחר – רוברד הפשט – ועל כן עיון במקרא צריך להתמקד בחשיפתו.⁶ אימוצן של תפישות אלו הוביל מיניה וביה את תלמידי רמב"ם בדרום צרפת לעסוק באחת הסוגיות העיקריות שטיפל בהן 'הרב המורה' – סתירות הקיימות כביכול בין טענות פילוסופיות לבין עיקרי האמונה היהודית והרוכב הגלוי של המקרא. וגם בעניין זה נמשכו אחר עמדותיו של רמב"ם. ממנו למדו כי מי שהוא 'איש בעל דת שהורגלה בנפשו ועלתה בהאמתו אמתת תורתנו והוא שלם בדתו ובמדותיו ועיין בחכמות הפילוסופים וידע עניניהם', אינו יכול להישאר אדיש לנוכח סתירות אלו.⁷ הוא אינו יכול לבטל את טענות הפילוסופיה כאילו הן ממצאים של מחקר שהוא מעצם טבעו מוגבל לאין שיעור לעומת ההתגלות. הוא גם אינו יכול לטעון כי דת ופילוסופיה הם שני עולמות זרים זה לזה ושמיילא אין טעם להשתמש בפילוסופיה בתור אמת מידה לבחינת הדת. לא ולא. אם נראה שאמונות והשקפות של הדת היהודית אינן עולות בקנה אחד עם מסקנות העיון הפילוסופי, אזי אמונות והשקפות אלו צריכות עיון, ואפשר שיהיה אף צורך לכונן מחדש, בין השאר באמצעות פרשנות של הרוכב החבוי של המקרא.

מסר זה, בדבר הצורך ליישב בין הפילוסופיה ובין הדת, הועבר למלומדים יהודים שפעלו בדרום צרפת בייחוד במורה הנבוכים (תרגומו הראשון לעברית נשלם באזור זה בשנת 1204 בידי ר' שמואל אבן תיבון),⁸ והוא יצר קשת של תגובות בקרבם. המנעד בדרכים שבהן התקבל מורה הנבוכים מתבלט בייחוד לאור מה שרמב"ם החשיב בתור מבוכה חשובה שהפילוסופיה יוצרת לקוראים שלהם ייעד את ה'מורה', לאמור: ההבדלים הקיימים כביכול בין תיאור בריאתו של העולם, כפי שעולה מפשט המקרא, לבין השקפות פילוסופיות, ובייחוד השקפתו של אריסטו, שלפיה העולם נצחי. כשסיימו לעיין בשמונה עשר הפרקים במורה הנבוכים העוסקים בבעיה זו, גילו קוראיו בדרום צרפת כי אי אפשר להוכיח ב'מופת חותך'⁹ – הווה אומר: הוכחה מדעית שאין עליה עוררין – אף לא אחת מההשקפות הקיימות בדבר בריאת העולם או חידושו, ובהן ההשקפה הרווחת בקרב בני דת משה. כן מצאו כי רמב"ם גורס שבמצב עניינים זה אין אלא לאמץ את פשט הכתובים ועל יסודו לפרש את מעשה הבריאה. בין קוראי ה'מורה' בדרום צרפת נמצאו מי שקיבלו את מסקנותיו המוצהרות כפי שהן, כיוון שהלמו את אמונתם הדתית שהעולם נברא, ולפיכך גם לא ראו טעם בדיון נוסף בסוגיה.¹⁰ אחרים ראו בהצהרותיו המפורשות של רמב"ם כיסוי למסקנה שהביע פְּרוּכָד חבוי של מורה הנבוכים, והיא שהאמת טמונה

6 לגישתו של רמב"ם לפרשנות המקרא ראו למשל: קרייסל, פירושים פילוסופיים, עמ' 95–100; כהן, שלוש גישות, עמ' 98–136.

7 ראו רמב"ם, מורה הנבוכים, א, פתיחה, עמ' ד–ה. המובאות ממורה הנבוכים ניטלו מתרגומו של שמואל אבן תיבון, התרגום שרלב"ג השתמש בו, במהדורת י' אבן שמואל – להלן: מורה הנבוכים.

8 כמה שנים אחר כך פורסם בדרום צרפת תרגום עברי נוסף של מורה הנבוכים, מאת ר' יהודה אלהריזי. לא ידוע לי שרלב"ג הכיר את תרגום אלהריזי.

9 זה המונח המשמש במורה הנבוכים בתרגום שמואל אבן תיבון, כתרגום למונח הערבי 'ברהאן קאטע'.

10 גישה זו אפשר למצוא אצל ר' מנחם המאירי. ראו הלברטל, בין תורה לחכמה, עמ' 69–75; פרוידנטל, יקו המים, בייחוד עמ' 295.

בהשקפה שהעולם קדמון, הלא היא השקפת אריסטו.¹¹ שנים עשרה לפני שחתם את מלחמות השם יצא גם רלב"ג לחקור את שאלת הבריאה, אך בגישה שונה מאלו. בבירור השאלה ראה חשיבות עליונה, כיוון שהאמין שהיא מפתח להשגת האמת על העולם, ומכאן גם – על פי השקפתו – להשגת הצלחתו של האדם בעולם. על יסוד אמונה עקרונית שיש ביכולתו של אדם להשיג את האמת בנוגע לעולם, עיין רלב"ג בשיטתיות בכל הסוגיה במטרה להראות כי יש השקפה בשאלת בריאת העולם שיש לה הוכחה מופתית, וכי אפשר לפרש את המקרא על פי השקפה זו.

החקירה שחקר רלב"ג בשאלת הבריאה נפרשת בחלק משני המאמרים של מלחמות השם המוהדרים בספר זה. נוסף עליה עוסק רלב"ג במאמרים אלה במגוון נושאים אחרים, ובהם גרמי השמיים, עולם השכלים הנבדלים והאל, ונבואה. בהקדמתי בחרתי שלא לבחון את עיוניו בכל הנושאים האלה אלא להתמקד בדיונו בשאלת הבריאה, דיון שהוא שיאו של מלחמות השם.¹² אין מטרתי להציג תקציר של דיון זה, על כל פיתוליו, הסתעפויותיו והטיעונים המוצגים בו. ייעודם הראשי של דבריי להלן הוא לבחון את רכיביה העיקריים של המשנה בדבר בריאת העולם הנובעת ועולה ממלחמות השם, להדגיש את מקורותיה בהגותו של רמב"ם ובה בעת את סטיותיה מעמדותיו של הנשר הגדול.¹³ אקדים לדיון זה פירוט של המניעים שהוליכו את רלב"ג לחקור את שאלת הבריאה, הנחות היסוד של חקירתו, מהלכה והאופן שבו ממצאה נפרשים ב'מלחמות'. אך אפתח את דבריי בעיון בטקסט העיקרי שהחקירה הגיבה לו, הלא הוא הדין בשאלת בריאת העולם במורה הנבוכים.

(ב) מורה הנבוכים על שאלת הבריאה

כאמור ייחד רמב"ם שמונה עשר מפרקי מורה הנבוכים לדיון בשאלה אם העולם נברא או שהוא קדמון.¹⁴ בדיונו הוא מבהיר שהמניע שהוליך אותו לחקור את העניין הוא קושי

11 ראשון המפרשים כך את רמב"ם היה ר' שמואל אבן תיבון, המתרגם הראשון של מורה הנבוכים. ראו פרנקל, מן הרמב"ם, עמ' 162–176; קנר, מאמר יקו המים, א, עמ' 102–189; פרוידנטל, יקו המים; ובמחקרים קודמים שצוינו בשלושת מחקרים אלה.

12 הדיון המקיף ביותר בנושאים אלה כולם מצוי בספרו של טואטי על הפילוסופיה של רלב"ג. ראו טואטי, הגות.

13 החפצים להרחיב את עיוניהם בסוגיות הנדונות בדבריי – עליהם לפנות בראש ובראשונה למחקרו של טואטי שזוכר בערה הקודמת. מחקר זה בוחן לעומק את כל ההיבטים של תורת הבריאה המוצגת במלחמות השם. עיון רציף בדיון בשאלת בריאת העולם במלחמות השם יש בספרו של שטאוב, בריאת העולם. תקציר של חלק זה של ה'מלחמות' יש גם בהקדמות המתרגם לתרגום האנגלי של המאמר החמישי והמאמר השישי: רלב"ג, מלחמות השם (אנגלית), ג. דיון תמטי ורציף על פי רוב יש גם בספרו של פלדמן, יהדות, בייחוד עמ' 28–58.

14 מורה הנבוכים, ב, יג–ל. הספרות שעסקה בדיון זה ענפה. בהצגתו כאן נועצתי במחקרים אלה (מוצגים לפי סדר פרסומם): שטראוס, האופי הספרותי; נוראל, חידוש העולם; דוידסון, עמדה סודית; רביצקי, חידוש או קדמות; עברי, רמב"ם על הבריאה; היימן, רמב"ם על הבריאה; קוגן, בעיית הבריאה; דנפי, עמדה לא סודית; עברי, בריאת העולם; קרמר, על אריסטו (בייחוד עמ' 207 ואילך); פוקס, לפרש את הרמב"ם, עמ' 251–296; סמואלסון, דוקטרינת הבריאה; נהוראי, כיצד ניסח; גלוק, טיעוני הרמב"ם; דון, בין הרמב"ם לאריסטו; הנ"ל, האויב מבפנים; סיסקין, מקור